

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Тетяна Дзюба

●

МОТИВ ГРІХА І СПОКУТИ У ДРАМІ НА ТРИ ЖИТТЯ МАРІЇ МАТІОС «СОЛОДКА ДАРУСЯ»

Історія, перелицьована у відповідності до політичної кон'юнктури, або ж типового для кожної епохи рівня свідомості повсякчас провокувала написання нових художніх текстів. Як зазначено в анотації до книги Марії Матіос «Солодка Даруся», авторка також розробляє контраверсійну тему недавньої вітчизняної історії - 30-70-х років минулого століття - в її буковинському і галицькому ареалах.

Але минувшина у творі настільки пронизана алузіями із сьогоденням, що швидше нагадує не впокоєну плоть і дух давнини, а неприкаяну душу неправедно вмерлого, яка і по смерті не віднаходить спокою і притулку: «... Матрончина коса й досі хилиться над кожним із нас».¹ Відтак розповідь про безпощадні жорна історії це - і форма алегоричної оповіді про сучасні проблеми.

«Драма на три життя», як визначила жанр «Солодкої Дарусі» сама письменниця, - моральне застереження-забобон про те, що історія і кожна окрема людина за всіх часів і режимів пов'язані одною пуповиною, а гріх і його спокута - явища майже осянні, матеріальні».²

Першоназва твору - «Трояка ружа». Трояка ружа згадується у творі, коли Матронка - мати Дарусі - спостерігає у церкві за Васютою Калинич, що ревно хреститься. На рукаві у жінки вишиті троякі ружі. За ними Матронка влізає помародерськи привласнені Васютою довоєнну великодню сорочку Ілени Курикової і запаску Дзьодзевої жінки (їх серед інших газдів вивезли з села на Сибір). Це, так би мовити, деталь-штрих. У заключній сентенції твору ця художня деталь набирає характеру символу: «Життя - то трояка ружа... ти думаєш, що ружа ружевиї колір має. А воно ні. На то вона трояка ся називає. Так і життя. То чорне тобі покажеться, то жовте, а там, дивися, загориться червоним. Ніколи не знаєш, яку барву завтра уздриш. Чекаєш одної, а воно тобі показує другу».³

Одне з центральних місць у творі займає морально-етична проблематика. Наскрізною, зокрема, є тема гріха і спокути, яка у М. Матіос не передбачає просвітницької невідворотності кари за злочин (за таких умов залишалася б ілюзія морального прогресу). Матронка: «Я думала, що за мої муки мій кат давно зогнив, а він мені сьогодні з моєї дитини ворога зробив».⁴

Та все ж. Васюті Калинич Бог дітей не дав і мучилася перед смертю страшно. Самотньою залишилася віку доживати і годованка Васюти, якій вона у віно крадені сорочки наділила. Калікою народжується онук представника МГБ (тодішніх спецслужб) Дідушенка, котрий не одне людське життя понівечив.

Письменниця тонко відтворює народну аксіологію, яку передає передусім через

мову. Зло виростає фактично з німої згоди з існуючим станом речей інших людей, тому байдужість, невтручання передбачають таку ж відповідальність, як і вчинок. Коли Васюта Калинич у привласненій святошній одежі репресованих обцілювала образи у церкві, ніхто з односельців не зреагував. «І чому вони всі змовчали, і ніхто із церкви не вийшов?»⁵, - обурюється Матронка.

Гріховність - вселюдська вада. Такими є не лише «москалі», які демонструють брутальну відверту жорстокість, закатовуючи старого Юрка Огронника, його сина Івана та кохану сина, очевидно зв'язкову, і виставляючи для постраху поганьблені мертві тіла. Не менш гріховні буковинці, ті, що виказують Михайла МГБ після нічних відвідин лісовиків, які пліткують і не полишають у спокої Дарусі та Івана, які пригощають бідолашну цукерками, провокуючи у неї напади нелюдського головного болю.

Герої драми М. Матіос намагаються досягнути поняття гріха, збагнути за що караються безвинні. Несправедливі страждання у творі пояснюються переступом не моралі, а усталеного - традицій, звичаїв, певних табу. Оскільки мешканці Черемошного сповідують своєрідне двовір'я, суголосьне з двовір'ям у народній творчості, християнська мораль, що базується на біблійних заповідях, доповнюється архаїчними елементами з язичницького світогляду, які нерідко перевищують її за своїм впливом. «Дарусина мама порушила звичай одразу по шлюбі. Вінчана жінка повинна зігнути свій волос по шлюбі. А гріх - то спор із Богом».⁶

Виявом національної міфопоетичної свідомості є і побутування численних повір'їв, прикмет, забобонів, що стосуються різноманітних сфер людського життя, насамперед, родинно-сімейного укладу та господарської діяльності. Сільський філософ Танасій Максим'юк відраджував Михайла доточувати стріху ззаду, коли той надумав розширити хату, бо то не на добре: «... відколи доточив він стару хату, зачалася у них біда».⁷ Зловісною прикметою вважає Танасій зависання двох великих яструбів над Михайловою оборою.

«Забобон - це віра, що втратила свою світовидчу систему, а тому - й істинний сенс кожної з частин цієї системи»,⁸ іншими словами пересторога, мотивація якої частково або повністю втрачена. Цілий ряд забобонів у давній народній свідомості пов'язаний з народженням дитини. М. Матіос до «Солодкої Дарусі» вводить, зокрема, забобон про те, що «рожденний у світле Христове воскресіння заставався щасливим на все життя... ціною смерті когось із родини».⁹ На християнський Великдень Сара колишньому власнику корчми Лазареві Капетутерові вчинила четвертого сина Самуїла.

У реалістичній інтерпретації в драмі поданий мотив материнського прокляття, пов'язаний із вірою в магічну дію слова, його матеріальність, широко розроблений насамперед у баладі, не лише як жанрі народнопісенної творчості, а й літературному. Спересердя Матронка кидає Дарусі: «Краще би була струїла в утробі таку нечисть чи родила німою...»¹⁰ Звідтоді «Даруся все чує і все знає, лише ні з ким не говорить. Вони думають, що вона німа. А вона не німа. Даруся просто не хоче говорити. Слова можуть робити шкоду».¹¹ «Люди самі її відучили говорити».¹²

Мовчання, безгоміння з погляду філософсько-теологічного, спосіб духовного зосередження, прилучення до істини шляхом відмежування від усього мирського і суєтного. Для героїні М. Матіос Дарусі - це спокута мимовільної провини, за яку карається неспівмірно, немов великомучениця Катерина.

Із вірою у магічну дію слова пов'язувалось поширене повір'я про зурочення - наслання немочі, невдач на людину словом чи словесною думкою. Від зурочення могли захистити предмети-обереги, тому, збираючи Дарусю у мандрівку за межі села, Іван Цвичок перев'язує її зап'ясток червоною ниткою, а за пазуху кладе зубок часнику.

Потужною руйнівною силою у драмі наділені заздрощі, чуже щастя - нестерпне для оточуючих. «...Чи хто й справді наврочив, чи позаздрив, чи просто прийшов час гризоти і до цієї хати, хтозна. Але радість для Михайла з Матронкою урвалася, як урвалася колись струна на Фіциковій скрипці саме посеред весільної «гуцулки»,

- нібито й не ночувала тут радість ніколи». ¹³ Заздрощі, один з найдавніших людських гріхів, у «Солодкій Дарусі» виявляються не лише на мисленневому та вербальному рівнях, вони породжують негідні вчинки.

Ще одне пояснення драматичних випробувань, які випали Михайлові та Матронці, а згодом Дарусі та Іванові Цвичкові, - зла доля, безликий фатум, а по суті, все те ж фамільне прокляття. В соціальній інтерпретації - сирітська доля, яка прирікає на безталанність (ця модель генетично пов'язана з уснопоетичною стихією, яскраво виявлена у творчості Т.Г. Шевченка).

Даруся та Іван Цвичок доповнюють галерею образів диваків, створених в українській літературі, котрі своїми моральними якостями перевершують так званих звичайних людей. На чому акцентує і авторка: «Оця моя героїня, дівчина, яку в селі називають солодкою Дарусею, - це, до певної міри, архетип української людини в нелюдських умовах української дійсності... Даруся - це не лише метафора нашої історії, це ще й ключ до розуміння того, що людина - істота не тільки слабка, але й неймовірно сильна і чиста навіть у своєму каліцтві, бідності, і позитивній приреченості. Подеколи - навіть сильніша від здорових і вдатних. І саме цим - вища». ¹⁴

Образ чудного Івана Цвичка породжує згадку про казкову прозу, чарівну та побутову казку, де персонаж - позірний дурень, нерідко - молодший син. У фольклорі у відповідності до закону соціально-філософського оптимізму (перемоги «добра» над «злом») на нього чекає винагорода за страждання та чудесні перевтілення.

Образ Івана Цвичка потрактовується також і як образ юродивого, який оскаржує наявний стан речей, безкомпромісно висловлює власні судження. Статус юродивого ризикує отримати кожен, хто насмілиться захитати встановлений несправедливий порядок, оскільки це дає можливість узяти під сумнів достовірність сказаного, понизити чи знівелювати його значення.

«Іван - чоловік свобідний. Робить те, що совість йому дозволяє і що душа хоче. А ми робимо лиш то, що нам треба», ¹⁵ - так характеризує мандрівного музику сусідка Дарусі Марія. Іван Цвичок, що не має жодних статків, ночує на автостанціях та в дзвіницях, наділений внутрішньою шляхетністю та чулим серцем. Він щиро боронить Дарусю («Народ був і лишиться таким поганим, поки йому самому не стане зовсім зле. А поки добре - народ поганий. Тому й нападає на слабшого. Не дозволяю!» ¹⁶), намагається вилікувати недужу і своєю безкорисливою любов'ю отверзає на якийсь час її уста: «... Хтозна... може, саме так вибрані природою чи Богом люди стають психотерапевтами, ворожбитами, провидцями, священиками, блаженними, богомазами? Саме в такі хвилини, коли щиро бажають людині добра і допомоги, самі вірять у них і таки дають зцілення?!» ¹⁷

Іван, так само як і Даруся, - маргінальна постать у суспільстві. Те, що носіями найкращих людських рис у творі є слабкі, бідні, скривджені, - досить показово. У такий спосіб означене місце згаданих чеснот в аксіологічній ієрархії соціуму - на маргінесі. Наразі М. Матіос не зраджує сформованій в українському письменстві традиції, а це, в свою чергу, спричинює появу смислових містків до інших текстів, приміром, до поезії І. Римарука «Блажен, хто поділив на чистих і нечистих...»:

*«а хто ж отой мовчун - нічий і споночільий
творця невдалий жарт? корова на льоду?
віки його знайшли і міткою нашили
старезну коляду на спину молоду*

* * *

*отямся хто блажен жени його з порога
поткнеться до коша - негайно відкоша
бо в нього зла й важка а все-таки дорога
затокана й дурна а все-таки душа»* ¹⁸

У певному сенсі Іван та Даруся люди однієї долі. Його мандрівний вибір детермінований і обставинами буття. Життя обох переїхала та ж сама колісниця:

«Мені скоро п'ятдесятка. А що своєї хати не маю, то нащо ви такі розумні і ваша влада така розумна забрали мамину хату, коли вона вмерла від побоїв на МГБ, а мене по людях пустили?»¹⁹

У континуумі сім'я-грумада-суспільство існує кореляція. Прикордонне Черемошне за короткий час перебуває під владою австрійців, румунів, «совітів», німців, маляр, знову «совітів». Війни, збурення, переділ дідизни порушують тяглий спосіб життя буковинців, розпорошують надбані кривавим мозолом мастки, сиротять дітей. А в підсумку: кожна нова влада гармидер людям робить і жодна не краща. Письменниця відтворює невикорінену і донині кадрову політику «совітів» на селі, коли ледарі й балакуни стають чільниками громади, те, як люмпени-зайди сіють нервозність, злидарство і бездуховність, безкарним залишається свавілля правоохоронців. Але основне джерело драматизму полягає у тому, що людська особистість за таких обставин немає жодної вартості. Індивід позбавляється права на автентичне буття - жити у злагоді із собою, у відповідності до своєї системи цінностей. Найчеснішому газді у Черемошному Михайлові Ілашукові доводиться красти: «Хіба тут одного Михайла переїхали, як фірму? Хіба його одного заставили йти проти своєї волі і одні, і другі?»²⁰

Слід зауважити, у творі немає сцен національної неприязні: і румуни, і євреї, і українці знаходять спільну мову. лейтенант Лупул називає Михайла Мігаєм, Гершко - Мойшою, кожний на свій лад, а краянка Васирина Макушкова - Миськом.

«Споконвіків мешканці обидвох Черемошних (по різні боки кордону. - Т.Д.) говорили майже однаковою материнською мовою і однаково склали руки до однакового «отченашу», в один і той же день святкували Різдво і Великдень, і навіть одяг у них був схожий, і клятьби, і подяки, лиш віталися люди по два боки ріки трохи інакше, ото майже і вся різниця»²¹.

І спільна коляда з різних берегів Черемошу посеред зимової неземної краси створює ілюзію гармонії, ідилії, що на мить запанувала у світі, єдності людини і космосу, чоловічого і жіночого начал: «... затрубила на тім боці чоловіча коляда оленячим рогом, а з цього боку коляда жіноча спохопилася скрипкою, і нараз довколишні гори потрясло єдиним з двох боків «Гой, дай Боже!»²²

Національний характер відбивається в етичних засадах. М. Матіос у «Солодкій Дарусі» осмислює їх через центральні буттєві опозиції: добра і зла, благочестя і гріха, долі і волі. Розкриваючи поняття гріха, письменниця актуалізує архаїчні міфологічні уявлення про світобудову, закорінені в особливостях менталітету, біблійні приписи та фольклорні джерела. Це основні універсалії, на які зорієнтований індивід у пошуках екзистенційного опертя.

Джерела та література:

1. Римарук І. Трояка ружа, Або солодка Даруся. // Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 7
2. Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 4
3. Там само. - С. 171.
4. Там само. - С. 160.
5. Там само. - С. 141.
6. Там само. - С. 168.
7. Там само. - С. 126.
8. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. - К.: Дніпро, 1993. - С. 15.
9. Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 119.
10. Там само. - С. 159.
11. Там само. - С. 20.
12. Там само. - С. 34.
13. Там само. - С. 91.
14. Вербич В. Євангеліє від Марії, Або «Людина навіть у безвиході має вибір» // Під куполом спільного неба. Есеї та діалоги. - Луцьк: Твердиня, 2006. - С. 117.
15. Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 57.
16. Там само. - С. 55.
17. Там само. - С. 66.
18. Римарук І. Блажен, хто поділив на чистих і нечистих... // Римарук І. Діва Обида. Видіння і відлуння. - Л.: Кальварія, 2002. - С. 50.
19. Матіос М. Солодка Даруся. Драма на три життя. - Л.: Піраміда, 2005. - С. 71.
20. Там само. - С. 167.
21. Там само. - С. 97.
22. Там само. - С. 102-103.

●

**СТАТТЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША
«ПОЛЯКАМ ОБ УКРАИНЦАХ» (1862):
ГЕНЕЗА, КОНТЕКСТИ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

Значення журналу «Основа» (1861-1862) для розвитку української національної самосвідомості і поширення правдивого знання про Україну в інонаціональних середовищах ще вповні не досягнуто. «Основа», свідчив її автор Павло Житецький, «була для нас органом не тільки науково-літературним, але і національно-політичним»¹.

Саме навколо національної проблематики зосереджувалися переважно полеміки «Основи» з єврейськими, польськими та російськими пресовими органами і з окремими читачами-неукраїнцями. Ці фрагменти історії петербурзького журналу потребують нового докладного опрацювання на розширеній джерельній основі. Єдиний виняток - ретельно досліджена на підставі друкованих джерел дискусія українського видання з єврейським «Сионом»². У відомій монографії Михайла Бернштейна - найгрунтовнішій досі праці з історії «Основи»³ - цій полеміці зовсім не приділено уваги, в чому, зрозуміло, вина не автора, а системи, в умовах якої йому випало працювати. Бернштейн не мав можливості адекватно потрактувати й полеміки «Основи», про які в його дослідженні йдеться, - передовсім ту, що виникла з приводу статті Миколи Костомарова «Две русские народности», вміщеної в березневному числі за 1861 р.⁴

Найближчий «основ'янський» контекст статті Куліша «Полякам об украинцах: Ответ на безыменное письмо» (авторська дата: 17 січня 1862 р.)⁵ становлять публікації Костомарова «Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine», «Правда полякам о Руси. По поводу новой статьи в «Revue Contemporaine», Тадея Рильського «Письмо с правого берега Днепра», «Дворяне правого берега Днепра», дискусія між Володимиром Антоновичем та польським письменником і публіцистом Зеноном Фішем. Український журнал, зауважує Бернштейн, загально окреслюючи проблематику полемік «Основи» з польськими авторами, «вів боротьбу за визнання того, що Україна і її народ мають свою історію, територію, свої традиції, культуру, літературу й мову»⁶.

До появи статті «Полякам об украинцах» безпосередньо причинився, як повідомляє Куліш, одержаний ним лист без підпису й адреси для відповіді. Мотивуючи необхідність публічної відповіді, автор статті виходить із того, що думки його невідомого кореспондента «очевидно, принадлежат не одному ему, а выражают убеждения целого кружка, а, может быть, и общества» (67). Зміст написаного польською мовою листа, просторий вступ із якого наведено у статті в російському перекладі, Куліш окреслює так: «Автора поразили два стихотворения мои, напечатанные в сентябрьской книжке «Основы», именно «Солоница» и «Кумейки». Признавая за ними, со свойственною просвещенным полякам любезностию, достоинства литературные, он говорит, что цель их ошибочна и, притом, умышленно ошибочна. Автор письма не допускает мысли, чтобы мы, украинские писатели, не знали нынешних отношений украинского простонародья к шляхтичам-полякам правой стороны Днепра, а между тем в стихотворениях, равно как и в разных статьях украинского вестника «Основы», он видит желание вооружить против шляхты украинское простонародье» (67). Анонімний кореспондент, зазначає Куліш, «приводит свою речь к тому, что развитие украинского народа вне интересов шляхетского меньшинства в западной Украине не приведет этот народ ни к чему, достойному сочувствия просвещенного

человечества, и что судьбы юго-западной Руси неразлучны с судьбами Польши в будущем, как они были неразлучны в прошедшем» (70)⁷.

Інформацію про авторство листа, який спонукав Куліша до написання статті «Полякам об украинцах», ще в лютому 1862 р. було анонімно подано у хронікальній рубриці газети «Киевский телеграф»: «Г[осподин] Т. Падалица отправил прекрасное письмо к редактору «Основы», которое служит ответом на соч[инение] Кулиша «Кумейки»⁸. Т. Падалица - псевдонім Фіша, який на початку 1860-х років неодноразово друкувався на сторінках «Киевского телеграфа». Це дає підстави поставитися до цитованого газетного повідомлення з цілковитою довірою.

Атрибуція Фішеві листа, відповіддю на який є стаття «Полякам об украинцах», спонукає подати про нього принаймні стислі відомості з деякими бібліографічними вказівками. Фіш (1820-1870) був пов'язаний з Україною і біографічно, і своєю творчістю⁹. На українському матеріалі написані його численні повісті. Виявляв сталий інтерес до українського письменства, неоднаково у різні періоди його оцінюючи. Роман Кирчів переконливо показав залежність ранньої повісті Фіша «Нос Tarasowa» (1841) від Шевченкової «Тарасової ночі»¹⁰. Замолоду Фіш також переклав польською Кулішеві оповідання «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на зеленой неделе» та «О том, отчего в местечке Воронеже высох Пешевцов став». Проте згодом він відійшов від українофільства і обстоював позиції консервативної шляхти, погляди якої на історію українсько-польських взаємин висловлював у полеміці з Костомаровим (1860). «У середовищі польських громадських діячів, - пише Василь Ульяновський, - Зенон Фіш вважався одним із кращих полемістів»¹¹. З'ясування безпосередньої причетності Фіша до появи статті «Полякам об украинцах» дає підстави доповнити нею давніше відомий матеріал до ненаписаної ще праці про «українські» аспекти його життя й діяльності.

У поемах «Солонича (1596)» та «Кумейки (1637)» було актуалізовано гіркі сюжети української історії - поразки козацтва від шляхетського війська. Куліш не обмежується художньою аргументацією неможливості замирення зі шляхтою з огляду на кривди, що їх вона заподіяла Україні. З'ясовуючи, як «росла в боях кривавих Українська доля», автор обґрунтовує конечність для українців «своєї правди». Можна припустити, що імпульсом до появи названого листа Кулішевого опонента були не тільки власне поетичні твори, а й розлогі авторські примітки, де подавався фактичний матеріал для розуміння художньо опрацьованих письменником історичних реалій. Як слушно зауважив Бернштейн, примітки, якими супроводжувалися й інші друковані в «Основі» Кулішеві поетичні твори історичної тематики «з цілком виразним осучасненням звучанням», у «пізніших виданнях і навіть у збірці «Досвітки» вже не фігурували, оскільки вони втратили свою полемічну функцію і злободенність»¹².

Спростування викладених поглядів Кулішевого опонента - на ретроспективному і синхронному матеріалі, із залученням численних історичних та літературних джерел - становить основний зміст статті «Полякам об украинцах». Коментуючи висловлені у листі претензії польської шляхти на культуртрегерську роль на Правобережній Україні, Куліш висловлюється недвозначно: «Я польское и я украинское разошлись, в течение веков, на такое расстояние, что поляк, при всем старании, не может войти в натуру украинца, а украинец, при всех приманках, войти в натуру польскую не хочет. [...] Вы внесли, говорите, вы, в нашу пахарскую хату европейское просвещение. Спасибо вам за труд, хотя вы вносили его собственно для себя; но если бы даже и для нас, то все-таки хата - наша, и вы в ней - чужие» (75, 76). І в іншому місці: «Вы сами по себе, мы сами по себе. Судьба ваша была уж, и долго была, в ваших руках. Наша судьба вполне никогда от нас не зависела. Дожив до идеи самосознания, мы впервые почувствовали себя творцами нашей будущности» (72). Упевненість у можливостях самостійного духовного розвитку свого народу письменник пов'язує передовсім із зростанням його національної свідомості. Як він спеціально наголошує, у процесі самоствердження українства визначальна роль належить фольклорові та красному письменству.

Безумовно, що саме усвідомлення цього визначало і мотивацію постанови листа Кулішевого опонента. Пригадуючи давніші спроби польських урядовців приглумити на Правобережній Україні пам'ять про козацтво, автор статті ставить риторичне питання: «Слыша теперь упрек от просвещенного поляка за исторические думы, писанные в народном духе, не вправе ли мы заключить, что только одна невозможность удерживает цивилизаторов Украины от угашения народного духа в лице писателей украинских?» (83).

Стаття «Полякам об украинцах», якою автор заперечував «можливість і потребу польсько-українського політичного союзу»¹³, потрапила на сторінки «Основи» після тривалого цензурного розгляду. У перебігу підготовки її лютневого числа за 1862 р.¹⁴ Куліш інформував Рильського (обидві вцілілі копії листа не містять авторської дати): «Я получил от какого-то поляка безыменное письмо и тотчас на него ответил. Ответ мой, прилагаемый при сем в корректуре, препровожден был на рассмотрение государственному секретарю Буткову¹⁵, который надписал, что не находит в нем ничего непозволительного к печати. Несмотря на то, статья моя пошла еще по другим мытарствам и, наконец, залегла у министра народного просвещения¹⁶. Запретить ее, очевидно, нельзя, а позволить не хочется, и вот полтора месяца молчит голос, который должен отвечать во имя общего блага и даже в интересах той политической системы, которой служит сама цензура. Как не торжествовать опояченной шляхте над Русью?»¹⁷ Про те, чи зазнала стаття цензурного втручання, невідомо.

Тривалий цензурний розгляд статті «Полякам об украинцах», як і цензурне втручання до тексту статті Костомарова «Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»¹⁸, якщо розглядати ці факти на тлі загальної картини відносин «Основи» з цензурою, не дають підстав твердити про її послідовну лінію на притлумлення полемік українського часопису з інонаціональними виданнями й авторами. Загальні позиції цензурного відомства у цій справі виразно окреслює доповідна записка цензора «Основи» Степана Лебедева від 20 липня 1862 р. про її напрямок та основних співробітників, адресована голові Санкт-Петербурзького цензурного комітету Василю Цее¹⁹. Зокрема, цензор зазначав: «В журнале «Основа» редактор В.М. Белозерский имеет главною целию уяснить состояние южного края России на основании [изучения] прошлых судеб его и настоящих потребностей народа в духе законного развития жизни народной в связи с Великороссиею. Поэтому важную задачу этого журнала составляет оборона народа от притязаний польско-католических и еврейских и умиротворение отношений помещиков к крестьянам. Главные сотрудники редактора Н.И. Костомаров, поместивший в этом журнале свои исследования старины малорусской в духе строгого беспристрастия ко всем сторонам, соприкасавшимся в каком-либо вопросе, и П.А. Кулиш, разъясняющий поэтическую сторону малорусского народа в связи с общественною его деятельностью прошлого времени». Становить інтерес для вивчення стосунків «Основи» з цензурою і спеціально «полемічної» проблематики видання загальний висновок Лебедева: «Направление журнала вполне благонамеренное». Показово, що польський публіцист Владислав Міцкевич, обґрунтовано трактуючи «Основу» як серйозного опонента, звинувачував цензуру в ліберальному ставленні до публікацій українського часопису з «польського» питання. Реферуючи відповідне місце однієї з його публікацій, Костомаров зазначав, що автор «изумляется, как это московская цензура, обыкновенно строгая, допускает к печатанию самые неумеренные статьи, как скоро дело идет о прошедшем Польши и отдельных ее провинций»²⁰.

Матеріали про синхронну рецепцію статті «Полякам об украинцах» ще належить зібрати. Побіжний, але важливий відгук про неї містить лист автора слов'янофільського тижневика «День» Олександра Гільфердінга до його редактора Івана Аксакова від 6 травня 1862 р. Гільфердінг, який не поділяв українофобських поглядів Аксакова, вважав, що «День», прикриваючись проповіддю «народності», є насправді речником централізму, прихованого русифікаторства, розглядає

публікацію Куліша у зв'язку з тривалою полемікою тижневика з публіцистами «Основи»: «Вы стали с ними в антагонизм, тогда как они наши естественные союзники, «кость от костей» славянофильского учения. Могло ли это учение, требующее развития начал наших, иметь в Малороссии другое последствие, как не развитие малорусской народной литературы? И не чувствуете ли Вы, что на юго-западе именно эти самостоятельные малоруссы - единственные наши союзники, единственные спасители русского дела от поляков и принципов, ими представляемых? Как сказал Елагин, Белоруссия была бы спасена для нас, если бы там пел белорусский Шевченко. Прочтите в февральской книжке «Основы» за этот год статью Кулиша «Полякам об украинцах» и скажите мне, дерзнул ли бы хоть один из писателей великорусских с такою силою отстаивать права русской народности от польских притязаний? А ведь Кулиш считается, из всех малороссов, еще самым склонным к полякам»²¹.

Заувага Гільфердінга про Куліша як найприхильнішого до поляків українського літератора потребує принаймні стислого пояснення, а почасти й уточнення, зумовлюючи звернення до «польської» теми в його життєписі й творчості відповідної епохи - ще одного, крім «основ'янського», контексту досліджуваної статті. Висловлюючи репліку про симпатії Куліша до поляків, Гільфердінг, найімовірніше, спирався на відомі йому факти біографії українського письменника (приміром, тривалі приятельські взаємини з польським літератором та істориком Міхалом Грабовським та його колом) і на Кулішеві спеціальні публікації, в яких виявився його тривкий інтерес до ретроспективи українсько-польських політичних та літературних взаємин (зокрема це статті у другому томі «Записок о Южной Руси») ²². Однак позицію Куліша стосовно тогочасного стану українсько-польських відносин було виразно артикульовано не тільки в аналізованій статті, а й у деяких інших його текстах. Варто, зокрема, докладніше зупинитися на неопублікованій програмі часопису «Хата» - «Цель и характер украинского литературно-политического журнала»²³. Цей документ без авторської дати, на мій погляд, безпосередньо передував програмі іншої, не такої радикальної Кулішевої «Хати» («южнорусского журнала словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства»), яку Головне управління цензури, розглянувши відповідне клопотання у жовтні-грудні 1858 р., не дозволило видавати²⁴. Програма українського літературно-політичного вісника «Хата», виглядає, до цензури і не подавалася, оскільки не мала шансів на схвалення з огляду і на особу пропонованого редактора-видавця, і - ще більшою мірою - на контроверсійність його пропозицій стосовно пріоритетної проблематики. Куліш розглядав проєктований журнал, насамперед як ефективну - і то власне українську - противагу польським прагненням колонізувати Правобережну Україну. (Імпульсом для обґрунтування необхідності й засад саме літературно-політичного видання, виглядає, стало інспіроване польськими поміщиками Правобережної України звернення київського генерал-губернатора Іларіона Васильчикова до керівника III відділення Василя Долгорукова про шкідливість Кулішевої «Граматики». 7 липня 1858 р. Куліш писав до Тарновського, що напередодні «получил из Петербурга известие о гонении, воздвигнутом Васильчиковым на «Граматику»²⁵. «Панство київського генерал-губернаторства було польське панство, класовий елемент з'єднувався з національним, і згадки в Куліша про колишню боротьбу козаків з поляками тлумачено було як демагогічний заклик селянства до нових протипанських повстань, - що й спричинилося до заборони «Граматики»²⁶). Наголошуючи на лояльності українців до Російської імперії, Куліш зазначав, що поляки, натомість, «рассчитывают в будущем больше всего на обладание Украиной и не шадят ни денег, ни трудов, ни разнообразных происков, чтобы, с одной стороны, привлечь к себе темный народ, а с другой - парализовать деятельность пишущих украинцев, указывающих народу его прямой, русский путь к благоденствию в будущем»²⁷. Тому, на думку Куліша, «было бы полезно основание литературно-политического журнала, который бы не ограничивался обсуждением явлений собственно

української життя, но розглядав, з своєї точки зору, всі соціальні та державні питання, що цікавлять розум сучасного суспільства. Такого журналу, будучи органом переконаних, зрілих на українській землі, відкритої критикою своєю покласти б кінця тем невисказаним політичним прагненням, які викликають поляки за допомогою усної та друкованої, таємної та відкритої пропаганди»²⁸.

Як виразно свідчать викладені матеріали, стаття «Полякам об українцях» була органічною ланкою і в творчій біографії її автора, і в корпусі відповідних публікацій «Основи», що потребують спеціального докладного опрацювання як цілість.

Джерела та література, примітки:

¹ З історії київської громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах / Публ. Г. Житецького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Л., 1913. - Т. СХVI. - С. 181.

² Serbyn R. The «Sion» - «Osнова» Controversy of 1861-1862 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. - Edmonton, 1988. - Р. 85-110. Стаття Романа Сербина потребує, однак, деяких доповнень і уточнень.

³ Див.: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - К., 1959. - 216 с.

⁴ Ігор Михайлин аргументовано зауважив, що в радянську епоху об'єктивно вивчати полеміку «Основи» було неможливо (див.: Михайлин І.Л. Історія української журналістики XIX століття. - К., 2003. - С. 199).

⁵ Див.: Основа. - 1862. - Лютий (февр.). - С. 67-86. Далі вказую сторінки в тексті.

⁶ Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - С. 68.

⁷ Як слушно зазначав Михайло Драгоманов у 1867 р., уперше системно розглядаючи ставлення «Основи» до «польського» питання, невідомий лист, на який Куліш відповів статтею «Полякам об українцях», виразно свідчив про «желание поляков привлечь на свою сторону «Основу»», про те, що вони «старались овладеть движением, которое выражалось в «Основе» (Драгоманов М. С галицкой границы: Письма в редакцию «Санкт-Петербургских ведомостей» // Пам'ять століть. - 1996. - № 2. - С. 35). Приблизно в часі написання «безыменного письма» в підготовленій у Києві за редакцією Стефана Бобровського нелегальної польської газети «Odrodzenie» зазначалося, що «Основа» є органом пропаганди, яка роз'єднує Русь і Польщу (див.: Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. - К., 1963. - С. 213).

⁸ Киевский телеграф. - 1862. - 11 февр. - № 12. - С. 1.

⁹ Публікації творів Фіша та літературу про його життя і творчість зареєстровано у вид.: Nowy Korbut: Bibliografia literatury polskiej. - Warszawa, 1968. - Т. 7: Romantyzm. - S. 326-328.

¹⁰ Див.: Кирчів Р.Ф. «Тарасова ніч» Шевченка і «Noc Tarasowa» З. Фіша // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. - К., 1966. - С. 229-239. Про рецензію Фіша на «Кобзар» 1860 р., в якій зафіксовано, зокрема, його несприйняття «Гайдамаків», див.: Пачовський Т.І. Маловідомі відгуки про Шевченка в польській критиці другої половини XIX ст. // Там само. - С. 259-260.

¹¹ Ульяновський В. Коментарі // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1996. - С. 753.

¹² Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - С. 149-150.

¹³ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш про українсько-польські історичні взаємини та перспективи // Warszawskie zeszytu ukrainoznawcze. - Warszawa, 1998. - Т. 6/7. - S. 190.

¹⁴ Число дістало цензурний дозвіл 5 березня 1862 р.

¹⁵ У лютому 1861 р. - липні 1862 р. державний секретар Володимир Бутков мав спеціальні цензурські повноваження стосовно всіх публікацій, в яких обговорювалася проблематика селянської реформи (див.: Попельницький А. Специальная цензура книг и статей по крестьянскому вопросу в 1861-1862 гг. // Русская старина. - 1916. - № 2. - С. 294-309). Однак де-факто Бутков мав істотно ширші повноваження, у той час він був фактично генеральним цензором (див.: Макушин Л.М. Гласность в реформах и реформы в гласности: К методологии исследования места отечественной журналистики в преобразованиях 1860-х годов // Литературоведение и журналистика: Сб. статей к 60-летию проф. В.В. Прозорова. - Саратов, 2000. - С. 239).

¹⁶ Головне управління цензури входило до міністерства народної освіти (його на той час очолював Олександр Головнин) до 10 березня 1862 р., коли управління було ліквідовано і «произошло разделение цензурных функций между министерствами народного просвещения и внутренних дел» (Евгеньев-Максимов В. «Современник» при Чернышевском и Добролюбовом. - Ленинград, 1936. - С. 513).

¹⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 812. - Спр. 28. - Арк. 26. Цитований документ уперше розглянуто у публ.: Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. - 1999. - № 1. - С. 126.

¹⁸. Див.: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х - 60-х років XIX ст. - С. 66-68; Російський державний історичний архів. - Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 5603. - Арк. 1-6.

¹⁹. Рукописний відділ Російської національної бібліотеки. - Ф. 833. - Спр. 64. - Арк. 1-1 зв. Міркування Лебедева про «Основу» частково цитовано у вид.: Рудаков В.Е. Последние дни цензуры в Министерстве народного просвещения: (Председатель СПб. цензурного комитета В.А. Цеэ). - СПб., 1911. - С. 22-23.

²⁰. Костомаров Н. Украинский сепаратизм // Костомаров Н. Казаки: Исторические монографии и портреты. - М., 1995. - С. 399.

²¹. Из переписки А.Ф. Гильфердинга с И.С. Аксаковым: (К тридцатилетию со дня смерти И.С. Аксакова) / Публ. О.С. Аксаковой; Вступ. статья С. М[ельгунова] // Голос минувшего. - 1916. - № 2. - С. 210, 211.

²². Про історію контактів Куліша з польськими літераторами та еволюцію його поглядів на українсько-польські відносини як у давніші часи, так і в XIX ст. існує низка спеціальних праць. Зокрема, див: Нахлік Є. Пантелеймон Куліш про українсько-польські історичні взаємини та перспективи. - С. 185-197; Федорук О. Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша: (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х рр. XIX ст.) // Україна модерна. - К.; Л., 2003. - Ч. 8. - С. 73-106.

²³. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф. 170. - Спр. 566. - Арк. 1-2 зв.

²⁴. Прикметно, що Куліш наголошував у цій програмі: «Журнал мой будет чужд политики, [...] его цель не столько специальная, сколько общежитейская и более всего хозяйственная [...]» (цит. за: Шаховской Н. Памяти П.А. Кулиша // Русское обозрение. - 1897. - № 3. - С. 209).

²⁵. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому. 1855-1858 / Вступ. заметка А. Л[азаревского] // Киевская старина. - 1898. - Т. LXI. - Апр. - Отд. I. - С. 127.

²⁶. Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. - К., 1929. - Т. 1. - С. 332. Коли йшлося про отримання дозволу на видання «сільськогосподарської» «Хати», керівництво III відділення зазначало, що Куліш, як свідчить «Граматка», «в литературной своей деятельности следует прежнему направлению, бывшему причиною особых мер, принятых против него правительством» (Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. - К., 1990. - Т. 2. - С. 192), і це було однією з підстав для відхилення відповідного клопотання.

²⁷. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф. 170. - Спр. 566. - Арк. 1 зв.

²⁸. Там само. - Арк. 2-2 зв.

